

УДК 81'373; 001.4

И.Т. Кушегенова

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің II курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан
E-mail: indira.tuleubekkyzy.89@mail.ru

Изафеттің II түрі және Әбілғазы баһадүр ханның «Түркі шежіресінің тезаурус сөздігінде» кездесетін изафеттік тіркестер

Бұл мақалада изафеттің II түрі және Әбілғазы баһадүр ханның «Түркі шежіресінің тезаурус сөздігінде» кездесетін изафеттік тіркестер жайлы айтылады. Тілдің морфология саласында изафеттік тіркесті құрылым түсінігі бар. Араб тілінің «Аль-идафату» сөзінен қалыптасқан бұл түсінік тікелей аударғанда қосымша, үстеме деген ұғымды білдіреді. Изафеттің II түрінің мағыналық қатынастары да көне түркі дәуірінен белгілі және меншіктілік қатынасты білдірудің өзі бірнеше топқа бөлінетіні туралы сөз қозғалады. Изафеттер туралы және оның үш түрінің сөйлемдегі қызметі жөнінде белгілі профессор Талғат Сауранбаевтың пікірі айтылған. Сонымен қатар изафет жайлы көптеген ғалымдардың ойлары келтірілген. Изафеттің екінші түріне жататын тіркестерде де тіркес құраушы сөздердің орын тәртібі тұрақты болады, олардың арасына басқа сөз қосуға болмайды. Изафеттің бұл түрі де бұрыннан келе жатқан көне тіркестер қатарына жатады. Өйткені бұл үлгі қазіргі түркі тілдерінің барлығында бар, әрі көне түркі жазбаларында да ұшырасады.

Түйін сөздер: изафет, изафеттің II түрі, сөздікте кездесетін изафеттік тіркестер.

I. T. Kushegenova

Izafat of II type and combinations of izafat that are stated in the dictionary by Abylgazy bakhadur khan under the name «Түркі шежіресінің тезаурус сөздігі»

This article presents izafats of II type and combinations of izafat that are stated in the dictionary by Abylgazy bakhadur khan under the name «Түркі шежіресінің тезаурус сөздігі». In the branch of language morphology there is a definition for the structure of the combination of izafat. This concept was developed in arab language and comes from «Al- idafatu», the direct translation means additional. The meaning of Izafat II comes from the Turkic times and the specific value is divided into several groups. In this article it is stated an opinion of well-known professor Talgat Sairanbaev on the subject about Izafat and an effect in the sentence of three types of Izafat. In the article also, stated the other scientists' ideas on izafat. In the combinations of izafat II and words in this combinations there is strict word order and no possibility to add another words. This type of izafat comes from the ancient types of word combinations. And this example is met in the written monuments of ancient Turkic languages and in all modern Turkic languages.

Key words: izafat, izafat of II type, izafat stated in the dictionary.

И.Т. Кушегенова

Виды изафета II вида, которые встречаются в словаре Аби́лгазы баһадүр хана под названием «Түркі шежіресінің тезаурус сөздігі»

В этой статье рассматриваются изафеты II вида, который встречается в словаре Аби́лгазы баһадүр хана под названием «Түркі шежіресінің тезаурус сөздігі». В отрасли морфологии языка есть сочетание понятия структуры изафета. Это понятие сформировалось из арабского языка, «Аль из слова идафату», если сделать прямой перевод, оно дает значение как дополнительные. Смысл изафета II вида известно нам с тюркских эпох. Значение удельности делится на несколько групп. В статье автор ссылается на мнение известного профессора Талгата Сайранбаева об изафете и трех видов изафета в предложении. А также мысли многих ученых об изафете. В сочетаниях относящихся ко второму виду изафета место слов составляющих сочетания – постоянное, между ними нельзя включать другие слова. Этот вид изафета относится к старинным сочетаниям. Этот образец встречается во всех современных тюркских языках, а также древних тюркских памятниках письменности.

Ключевые слова: изафет, изафеты II вида, изафеты которые встречаются в словаре.

Изафет мәселесін зерттеген ғалымдар пікіріне сүйенетін болсақ, кез-келген сөздердің тіркесі изафетті құрай алмайды. Изафет болу үшін оған бірнеше белгілер тән. Олардың негізгілері мыналар: 1) зат есімдердің тіркесінен тұрады 2) бірі екіншісіне бағына, сабақтаса байланы-

сады; 3) лексикалық мағынасы бар кемінде екі сөзден тұрады; 4) толықтауыштық не пысықтауыштық қатынасты емес, тек анықтауыштық қатынасты білдіреді. Демек, 1) қызыл орамал, үшінші үй 2) ананы сыйлау 3) орындықта отыр 4) есік алды 5) қант қызылшасы тәрізділер иза-

фетке жатпайды. Себебі, бірінші топтағылар анықтауыштық қатынасты білдіргенімен, екі зат есімнен емес, сын есім, сан есім және зат есімдерден құралған. Екінші, үшінші топтағылар анықтауыштық емес, толықтауыштық, пысықтауыштық қатынасты білдіреді әрі зат есім мен етістіктің тіркесінен тұрады. Төртінші топтағылар толық лексикалық мағынасы бар сөздер мен көмекші сөздердің тіркесінен тұрады. Төртінші топтағылар толық лексикалық мағынасы бар сөздер мен көмекші сөздердің тіркесінен тұрады, ал изафет құрамындағы сөздердің әрқайсысының толық лексикалық мағынасы болады. Ал бесінші топтағы тәрізді тіркестер изафетке жата ма, әлде жатпай ма деген мәселенің төңірегінде әлі де болса шешімін таппай, бір арнаға түспей жатқан жайттар молынан кездеседі. [1, 25]

Изафеттің II түрінің мағыналық қатынастары да көне түркі дәуірінен белгілі. Меншіктілік қатынасты білдірудің өзі бірнеше топқа бөлінеді. 1. Заттың кісіге меншіктілігі. Алы Шалчы ақ атын бініп тәгмш – Алып Шалшының ақ атын мініп жауға шапты. 2. Кісінің этникалық топқа қатысы. Он оқ сүсі қалықсыз тасықды – Он оқ әскері толық жорыққа шықты. 3. Абстрактылық ұғымның конкретті затқа қатысы. Осы мысалдардан изафеттің бұл түрінің түркі тілдерінде ерте дәуірден келе жатқан көне құрылым болуымен қатар, семантикалық жүйеге түскен, нормаланған құбылыс екендігі байқалады.

Қазіргі норма бойынша изафеттің II түріндегі анықтауыш мүшенің айқындауышы болса, ондай бағыныңқы компонентке де ілік септік жалғауының міндетті. [2, 22]

Изафеттің екінші түрі теңіздің балығы түрінде құрылған сөз тіркесінің үнемді болып ұйымдасқан түрі болып статус алды: теңіздің балығы – теңіз балығы, үйдің есігі – үй есігі т.т.

Осы себептен теңіздің балығы типті сөз тіркесін толымды матасу амалымен (матасудың толымды түрі) құрылған деп, ал теңіз балығы типті сөз тіркесін толымсыз матасу амалы арқылы (матасудың толымсыз түрі) құрылған деп аталып жүр. Теңіз балығы сөз тіркесінде басыңқы сөз бастапқы байланыстағы қалпын сақтап, тәуелдік жалғауын қабылдап түр: балығы. Бағыныңқы сөз (теңіз) ілік септік, жалғауын түсіріп, қабысу амалымен байланысқа түскен.

Изафеттік құрылыстың екінші түрі – қазіргі қазақ тілінде белгілі семантикалық жүйеге түскен, нормаланған құбылыс. Мағына ауқымының кеңеюі жаңа семантикалық топтың пайда болуына ықпал етті. Заттық, қатыстық, меншіктілік

мағына қатарласа жүргенмен, бұл үлгісіндегі газет, журнал, жер-су аттары, күрделі атаулар атауыш қызметіне ауысып, лексикалық единицаға айналды. Тіліміздің сөздік құрамының нәтижесінде пайда болған жаңа сөздер осы үлгі бойынша жаңа сөз тіркестерін жасауға қатысады. Оның бірден-бір себебі: қоғамдық өмірдегі өзгерістер, мәдениет, өнер-білім және ғылым мен техника, информатика саласындағы жетістіктер, аударма т.б.

Изафеттер туралы және оның үш түрінің сөйлемдегі қызметі жөнінде белгілі профессор Н.Т.Сауранбаев мынадай қорытынды шығарады: 1) изафеттердің жалғаусыз және ілік жалғаусыз түрлері лексикалық мағынада айтылады. 2) изафеттің ілік жалғауы толық синтаксистік мәнде айтылады, сондықтан оны синтаксистік изафет деп атау дұрыс. Синтаксистік изафет тұтас қалпында сөйлемнің жеке мүшесі болумен бірге, әрбір сыңарларының жеке сөйлемдерге мүше болуы арқылы сөйлемнен синтагмаға алналдырудың тәсілі болып та қолданылады. Ондай синтагмалар басқа тілдердегі бағыныңқы сөйлемнің орнына жүреді. [3,24]

Әбілғазы баһадүр ханның «Түркі шежіресінің тезаурус сөздігінде» кездесетін изафеттік тіркестердің II түрі:

- *Анда үйғыр халқының ақсақаллары иығылыб орда ешікіке келділер/Онда үйғыр халқының ақсақалдары жиылып орда есігіне келді.*

- *Бөрте қожын ұғланларының анасы ерді. / Бөрте қожын ұлдарының анасы еді.*

- *Аңларның арасында бір кіші бар ерді Айналшық ашынасы ерді./ Олардың арасындағы бір кісі Айналшықтың танысы еді.*

- *Иесуки баһадүрнің көзі шаһла ерді мұғұл шаһланы боржыған дерлер ол себебден Иесуки баһадүрнің нәсілі боржыған қиятмыз теділер қиат елі Қабұлханның ұғланларыңды соң тақы таза болды. / Есугей баһадүрдің көзі көк еді, моңғол көкті боржыған дейді, сол себептен Есугей баһадүрдің ұрпақтары боржыған қиатсыз дейтін, қиат елі Қабұлханның ұлдарынан соң (көздері) тағы өзгерді.*

- *Алынча хан падша болғандын соң халық башы уа малы көб болды./Алынша хан патша болғаннан кейін халық саны мен малдары көбейді.*

- *Бұлақның суы аз ерді иахшы иетішмеді аның үчүн олтура білмей көчділер. /Бұлақтың суы аз еді, жақсы жетпеді, сол үшін (ол жерде) отыра алмай көшті.*

- *Тізенден бұтының жаны иок ерді. / Тізенден төмен аяғының жаны жоқ еді.*

- *Аслы ләфәз мұғұл ол түрүр ғауамның тілі келмеслікдін бара бара мұғұл айтдылар./ Моң-*

ғол сөзінің шығу тегі мынадай, қарапайым халықтың тілі келмегендіктен бара-бара мүғұл деп кеткен.

- Мерунің диһқанлары мал уа ниғметінің көблікінің ғарурындын халқы өзлеріні падшаһ уа беклерден артұқырақ тұтарлар ерділер./ Мерудің егіншілері дүние мен байлықтың көптігінен мақтанып, патша мен бектерден өздерін артығырақ ұстайтын еді.

- Үргенічден өзбек иортауылы келіп Хиұқны чабар ерді. / Үргеніштен өзбек шапқыншысы келіп Хиұқты шабатын.

- Хажымұхаммед ханның күші Абдолла ханның бір нөкерінден артұқ ермес ерді Абдолла ханның күші иетер ерді ерінді тақы барыб менің хақымны алыб бермеді. / Хажымұхаммед ханның күші Абдолла ханның нөкерінен артық емес еді, Абдолла ханның күші жететін еді, бірақ менің кегімді алып беруге ерінді.

Әдебиеттер

- 1 Қамзаев К. Изафеттің екінші түрі және оның атаулық тіркеске ұласуы // Изденіс. Гуманитарлық ғылыми сериясы. – 1998. – № 6. – 25-28 б.
- 2 Қамзаева Г. Изафеттік құрылыс // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1999. – № 1. – 21-24 б.
- 3 Сауранбаев Н.Т. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесі. – Алматы, 1948. – 20-24 б.
- 4 Мамырбекова Г.М., Сейтбекова А.А. Әбілғазы баһадүр ханның «Түркі шежіресінің тезаурус сөздігі». – Алматы, 2011. – 320 б.

References

- 1 Kamzaev K. Izafettin ekinshi turi zhone onun atauluk tirkeske ylasuy // Izdenis. Gumanitarlyk fylymi seriyasy. – 1998. – № 6. – 25-28 b.
- 2 Kamzaeva G. Izafettik qurylysy // Kazak tili men adebeti. – 1999. – № 1. – 21-24 b.
- 3 Sauranbaev N.T. Kazak tilindegi qurmalas soylemder zhyyesi. – Almaty, 1948. – 20-24 b.
- 4 Mamyrbekova G.M., Seytbekova A.A. Abilgazy bahadyr hannun «Turki shezhiresinin tezaurus sozdigi». – Almaty, 2011. – 320 b.